

УДК: 591.553:597.2/.5(282.247.364.2)

Риби водойм національного природного парку «Дворічанський» Г.Л.Гончаров

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)
glgoncharov@gmail.com

За результатами критичного аналізу наявної інформації щодо риб, які будь-коли траплялися у водоймах, що на сьогодні розташовані на території НПП «Дворічанський» або безпосередньо прилягають до кордонів його земель, створено список іхтіофауни парку, до якого увійшли 39 видів та 2 біотиби рибоподібних та риб. Даними польових досліджень 2010–2013 років підтверджено мешкання 25 видів риб. Крім того, відмічено щипавок, попередньо віднесених нами до *Cobitis taenia*-гібридного комплексу, та карасів, що віднесені нами до *Carassius auratus*-гібридного комплексу. Представлено стислий систематичний, зоогеографічний та созологічний аналіз населення риб. Проведено порівняння сучасної іхтіофауни із даними 60-річної давнини.

Ключові слова: іхтіофауна, охорона риб, р. Оскіл.

Рыбы водоемов национального природного парка «Дворечанский» Г.Л.Гончаров

По результатам критического анализа имеющейся информации о рыбах, когда-либо встречавшихся в водоёмах, которые ныне находятся на территории НПП «Дворечанский» или непосредственно прилегают к границам его земель, создан список ихтиофауны парка, в который внесён 39 видов и 2 биотипа рыбообразных и рыб. Данными полевых исследований 2010–2013 годов подтверждено обитание 25 видов. Кроме того, отмечены щиповки, предварительно отнесенные нами к *Cobitis taenia*-гибридному комплексу, и караси, предварительно отнесенные нами к *Carassius auratus*-гибридному комплексу. Представлен краткий систематический, зоогеографический и созологический анализ населения рыб. Проведено сравнение современной ихтиофауны с данными 60-летней давности.

Ключевые слова: ихтиофауна, охрана рыб, р.Оскол.

Fishes of water bodies of "Dvorichanskyi" National Nature Park G.L.Goncharov

The list of fish fauna of "Dvorichanskyi" National Nature Park water bodies and water bodies close with its bounds has been created. 39 species and 2 forms have been included in the list. Modern presence of 25 fish species as well as fertile hybrid forms of the vertebrate loaches and species of genus *Carassius* has been confirmed in addition. Brief taxonomic, zoogeographical and conservation analyses were undertaken for the fish fauna. Also we made a comparison of modern fish fauna with the data of 60 years ago.

Key words: fish fauna, fish conservation, Oskol river.

Вступ

До складу НПП «Дворічанський», згідно з документацією щодо його створення (Проект створення ..., 2009), входить 44,4 га акваторії, головним чином заплавлених озер та заток. Водний фонд парку, крім того, представлений трьома струмками – лівобережними притоками Осколу. Приблизно 24-кілометрова ділянка русла річки Оскіл – лівобережної, найбільшої притоки Сіверського Дінця – межує безпосередньо із землями НПП та утворює своєрідну «центральною вісь» його території. Оскільки межі земель НПП наразі у натурі не винесені, а під час підйому рівня води мешканці річки безперечно перебувають на його території, у даній роботі ми вважаємо іхтіофауну ділянки річки, що межує з НПП, частиною його фауни.

Річка Оскіл бере початок у Курській області Росії та впадає у Сіверський Донець на початку його середньої течії, на кордоні Харківської та Донецької областей України. Взагалі характерними рисами цієї річки є звивисте русло, яке місцями розбивається на рукави, дуже нерівне дно (глибокі плеса чергуються з перекатами) та відносно нерозвинена мережа приток (коефіцієнт густоти річкової мережі 0,18 км/км² при середньому для басейну Сіверського Дінця 0,21 км/км²).

Ширина русла мінлива та коливається від 10–15 до 30–40 м. Глибина плес досягає 2,5–3 м, зрідка до 5 м. Середній похил річки взагалі 0,29 м/км, у районі НПП – до 0,75 м/км, превалююча швидкість течії 0,2–0,35 м/с, на перекатах – до 1,2 м/с. Пік весняної повені звичайно досягає рівня від 2,5 до 5 м над середньомеженим рівнем (Демченко, 1971; Тарасенко, 2002).

Головною характерною рисою річки на досліджуваній ділянці є наявність крейджаних відкладень на правому корінному березі, які місцями утворюють тверде ложе майже усього русла. Хоча водойми і їх мешканці не є ключовими об'єктами збереження на території НПП та розташовані головним чином на землях, наданих НПП без вилучення у землекористувачів або взагалі на його кордонах, вивчення та охорона рибного населення, як складової частини біорізноманіття, і у таких умовах потребує відповідних уваги та зусиль. Тим більше що, на нашу думку, водні об'єкти басейну Сіверського Дінця в цілому недостатньо та нерепрезентативно представлені на територіях, що входять до складу природно-заповідного фонду України (Гончаров, 2011).

Метою даного дослідження є складання фауністичного списку риб та рибоподібних національного природного парку «Дворічанський» із визначенням статусу кожного виду, а також порівняння складу сучасної іхтіофауни з опублікованими результатами попередніх досліджень. Для її досягнення проведено критичний аналіз та систематизація усієї наявної інформації щодо рибного населення території, на якій нині розташований НПП.

Матеріали та методи

В основу роботи покладено матеріали польових досліджень 2010–2013 років у водоймах басейну Осколу, розташованих на території, яка була запланована для створення НПП, та безпосередньо на території чинного НПП. Видовий склад іхтіофауни визначався із уловів малькової волокуші, ставних сіток, пасток типу «ятер», гідробіологічного сачка, а також за результатами підводних візуальних спостережень, лову любительськими знаряддями та опитувань фахівців-зоологів, що працювали на цій території, і рибалок-любителів. Промислові знаряддя лову застосовувались на окремих ділянках на підставі відповідних дозвільних документів. Зразки для іхтіологічних досліджень збиралися та оброблялися за загальноприйнятими методиками (Правдин, 1966).

Видова належність зразків визначалася за М.Коттла та Й.Фрейхофом (Kottelat, Freyhof, 2007). Наукові назви та порядок надвидових таксонів наведено за Д.С.Нельсоном (Nelson, 2006). Назви риб українською мовою наведені з урахуванням доробку декількох авторів (Мовчан, 2009; Куцоконь, Квач, 2012).

Результат та обговорення

Основні літературні дані щодо риб досліджуваної території знайдено у О.Д.Масловського (1956). Автор наводить результати ловів мальковою волокушею у прилеглий до селища Дворічна ділянці Осколу у 1953 році. Саме вони і лягли в основу відповідної частини табл. 1.

До загального списку іхтіофауни НПП Дворічанський наразі нами внесено 1 вид класу Міноги (Petromyzontidae), 38 видів 15 родин 6 рядів класу Променепері риби (Actinopterygii) та представників двох біотипів променеперих невизначеної систематичної належності (табл. 1). За результатами наших польових досліджень, достовірно підтверджено мешкання у водоймах НПП поки що лише 26 видів з 14 родин 5 рядів променеперих риб. Зокрема, це 15 видів родини Cyprinidae, по 2 види родин Cobitidae, Percidae і Gobiidae. Родини Nemacheilidae, Siluridae, Esocidae, Gasterosteidae і Syngnathidae мають у сучасній фауні по одному представнику. Знайдені також і щипавки роду *Cobitis* гібридного поліплоїдного морфотипу, які досить часто зустрічаються у регіоні взагалі та визначені Г.О.Шандиковим та Д.В.Кривохижею (2008). До виду *Carassius gibelio* (Bloch, 1782) нами, на підставі відповідних діагностичних морфологічних ознак, віднесено диплоїдних двостатевих особин та триплоїдних самиць з розмноженням найімовірніше у формі гіногенезу. Біотики карасів різної плоїдності з морфологічними ознаками, що на сьогодні не дають змоги визначити їх систематичну належність, попередньо позначені нами як *Carassius auratus*-гібридний комплекс. Це питання дискусійне і потребує подальшого вивчення, оскільки територія, на якій розташований НПП, лежить у межах зони, що виділяється деякими дослідниками (Куліш, 2013) як така, у водоймах якої чітко домінує китайський карась *Carassius auratus* (Linnaeus, 1758), існують змішані поселення за участі сріблястого карася *Carassius gibelio* (Bloch, 1782), мешкає велика кількість гібридних особин *Carassius auratus* × *Carassius carassius*, а також досить висока різноманітність біотипів *Carassius gibelio*.

Відомості про вусатого слижа *Barbatula barbatula* (Linnaeus, 1758), вперше знайденого на території НПП, надав О.І.Зиненко (усне повідомлення) у липні 2012 року. Пізніше цей вид був присутній і у наших зборах. У 2006 році Г.О.Мазепою на досліджуваній ділянці спостерігалася українська мінога *Eudontomyzon mariae* (Berg, 1931), а за усним повідомленням Г.Туразіані, тут також траплявся йорж-носар *Gymnocephalus acerinus* (Gueldenstaedt, 1774) (Шандиков, Гончаров, 2008).

Таблиця 1.

Список рибоподібних та риб водойм НПП «Дворічанський»

Вид	Джерело інформації	
	Масловський, 1956	2010–2013 рр., наші дані
Ряд Міногоподібні – <i>Petromyzontiformes</i>		
Родина Міногові – <i>Petromyzontidae</i>		
1. <i>Eudontomyzon mariae</i> (Berg, 1931) – українська мінога	+?	+?
Ряд Короподібні – <i>Cypriniformes</i>		
Родина Коропові – <i>Cyprinidae</i>		
Підродина Ахейлогнатини – <i>Acheilognathinae</i>		
2. <i>Rhodeus amarus</i> (Bloch, 1782) – європейський гірчак	+	+
Підродина Циприніни – <i>Cyprininae</i>		
3. <i>Carassius carassius</i> (Linnaeus, 1758) – звичайний карась	–	+
4. <i>Carassius gibelio</i> (Bloch, 1782) – сріблястий карась	–	+
<i>Carassius auratus</i> complex – неідентифіковані до виду біотики карася	–	+
5. <i>Cyprinus carpio</i> (Linnaeus, 1758) – сазан	–	+?
Підродина Скваліобарбінні – <i>Squaliobarbinae</i>		
6. <i>Ctenopharyngodon idella</i> (Valenciennes, 1844) – білий амур	–	+?
Підродина Тинцини – <i>Tincinae</i>		
7. <i>Tinca tinca</i> (Linnaeus, 1758) – лин	–	+?
Підродина Ксеноциприни – <i>Xenocyprinae</i>		
8. <i>Aristichthys nobilis</i> (Richardson, 1845) – строкатий товстолобик	–	+?
9. <i>Hypophthalmichthys molitrix</i> (Valenciennes, 1844) – білий товстолобик	–	+?
Підродина Гобіоніни – <i>Gobioninae</i>		
10. <i>Gobio brevicirris</i> Fowler, 1976 – донський коротковусий пічкур	–	+
11. <i>Romanogobio tanaiticus</i> (Naseka, 2001) – донський білоперий пічкур	+	+
Підродина Леуцисцини – <i>Leuciscinae</i>		
12. <i>Abramis brama</i> (Linnaeus, 1758) – лящ	+	+
13. <i>Alburnus alburnus</i> (Linnaeus, 1758) – верховодка	+	+
14. <i>Alburnus leobergi</i> Freyhof et Kottelat, 2007) – азовська шемая	+	--
15. <i>Aspius aspius</i> (Linnaeus, 1758) – білизна	+	+
16. <i>Ballerus ballerus</i> (Linnaeus, 1758) – синець	+	-?
17. <i>Blicca bjoerkna</i> (Linnaeus, 1758) – плоскирка	+	+
18. <i>Chondrostoma variable</i> Jakovlev, 1870 – волзький підуст	+	+
19. <i>Idus idus</i> (Linnaeus, 1758) – в'язь	–	+?
20. <i>Leucaspis delineatus</i> (Heckel, 1843) – верховка	+	+
21. <i>Leuciscus danilewskii</i> (Kessler, 1877) – ялець Данилевського	–	+
22. <i>Rutilus rutilus</i> (Linnaeus, 1758) – плітка	+	+

Вид	Джерело інформації	
	Масловський, 1956	2010–2013 рр., наші дані
23. <i>Scardinius erythrophthalmus</i> (Linnaeus, 1758) – краснопірка	+	+
24. <i>Squalius cephalus</i> (Linnaeus, 1758) – європейський головень	+	+
Родина В'юнові – Cobitidae		
25. <i>Cobitis melanoleuca</i> Nichols, 1925 – сибірська щипавка	–	+
<i>Cobitis taenia</i> complex – гібридний комплекс щипавок роду <i>Cobitis</i>	–	+
26. <i>Misgurnus fossilis</i> (Linnaeus, 1758) – в'юн	–	+?
27. <i>Sabanejewia baltica</i> Witkowsky, 1994 – північна золотиста щипавка	–	+
Родина Баліторові – Balitoridae		
28. <i>Barbatula barbatula</i> (Linnaeus, 1758) – вусатий слиж	–	+
Ряд Сомоподібні – Siluriformes		
Родина Сомові – Siluridae		
29. <i>Silurus glanis</i> Linnaeus, 1758 – європейський сом	+	+
Ряд Щукоподібні – Esociformes		
Родина Щукові – Esocidae		
30. <i>Esox lucius</i> Linnaeus, 1758 – звичайна щука	+	+
Ряд Тріскоподібні – Gadiformes		
Родина Миневі – Lotidae		
31. <i>Lota lota</i> (Linnaeus, 1758) – минь	–	+?
Ряд Колючкоподібні – Gasterosteiformes		
Родина Колючкові – Gasterosteidae		
32. <i>Pungitius platygaster</i> (Kessler, 1859) – багатоголова південна колючка	–	+
Родина Голкові – Syngnathidae		
33. <i>Syngnathus abaster</i> Risso, 1827 – пухлощока морська голка	–	+
Ряд Окунеподібні – Perciformes		
Родина Окуневі – Percidae		
34. <i>Gymnocephalus acerinus</i> (Gueldenstaedt, 1774) – йорж-носар	+	+?
35. <i>Gymnocephalus cernuus</i> (Linnaeus, 1758) – звичайний йорж	+	+
36. <i>Perca fluviatilis</i> Linnaeus, 1758 – звичайний окунь	+	+
37. <i>Sander lucioperca</i> (Linnaeus, 1758) – звичайний судак	+	+?
Родина Бичкові – Gobiidae		
38. <i>Neogobius fluviatilis</i> (Pallas, 1814) – бичок-пісочник	+	+
39. <i>Proterorhinus semilunaris</i> (Pallas, 1814) – західний тупоносий бичок	–	+

Примітки: «+» – достовірно відмічений вид, «+?» – вид вірогідно мешкає, «-?» – вид вірогідно зник, «-» – вид в уловах автора відсутній, «-?» – зниклий вид.

Із внесених до вищенаведеного списку видів, згідно з зоогеографічною класифікацією на основі розробок Г.В.Нікольського (1980), по 12 представників (по 31%) належать до бореального рівнинного та понто-каспійського прісноводних фауністичних комплексів, 6 (15%) – до давнього верхньотретичного; 4 види (10%) представляють понто-каспійський морський, 3 види (8%) – китайський рівнинний комплекс, по 1 виду (по 2,5%) – бореальний передгірський та арктичний прісноводний комплекси.

Із загальної кількості видів, що були відмічені на обстеженій території, більшість (33 види) мешкають у межах своїх історичних ареалів. Також відмічалися 3 адвентивних види, що

натуралізувалися, та 3 адвентивних види, що не розмножуються у природних умовах і потрапляють у водойми НПП внаслідок рибогосподарської діяльності людини. Серед вселенців існує також вірогідність зустрічі штучних гібридів білого та строкатого товстолобиків.

Усі відмічені нами аборигенні види є туводними, що свідчить про неможливість подолання прохідними чи напівпрохідними рибами розташованих нижче за течією річок гребель.

До Червоної книги України (Червона книга ..., 2009) занесені 7 видів (18% іхтіофауни): українська мінога (категорія «зникаючий»), звичайний карась (категорія «вразливий»), волзький підуст (категорія «вразливий»), ялець Данилевського (категорія «зникаючий»), сибірська щипавка (категорія «вразливий»), минь (категорія «вразливий») та йорж-носар (категорія «зникаючий»). При цьому сучасне мешкання міноги, миня та йорша-носаря на території НПП потребує підтвердження, звичайний карась, волзький підуст та ялець Данилевського спостерігаються випадково, а сибірська щипавка є звичайним видом.

Синець, європейський головень, минь та йорж-носар занесені до чинного на момент написання статті Червоного списку Харківської області (Перелік видів ..., 2001). Однак, згідно з останніми науковими рекомендаціями, викладеними у Червоній книзі Харківської області (Червона книга ..., 2013), особливої охорони на території області потребують додатково до перелічених вище також в'язь, північна золотиста щипавка та вусатий слиж. Стан популяції європейського головня в Харківській області особливо занепокоєння не викликає.

У Додаток III до Бернської конвенції занесені 13 видів (33% іхтіофауни): українська мінога, європейський гірчак (у складі виду *Rhodeus sericeus*), донський білоперий пічкур (у складі виду *Romanogobio albipinnatus*), білізна, синець, волзький підуст (у складі виду *Chondrostoma nasus*), верхівка, в'юн, європейський сом, багатоголкова південна колючка, пухлощока морська голка, бичок-пісочник та західний тупоносий бичок (у складі виду *Proterorhinus marmoratus*) (Конвенція про охорону ..., 1998).

Висновки

До списку іхтіофауни водойм, що увійшли до складу НПП «Дворічанський», внесено 39 видів, одну поліплоїдну одностатеву форму *Cobitis taenia*-гібридного комплексу та біотипи карася різної плодючості з *Carassius auratus*-гібридного комплексу.

Із цього списку 19 видів (49% іхтіофауни) мають соціологічний статус різного рівня – від регіонального до міжнародного. На нашу думку, це має стати додатковою підставою для надання у подальшому водоймам або ділянкам водойм на території НПП статусу територій з посиленням режимом охорони. Можливе відтворення та використання зазначених видів шляхом включення водойм до складу зони регульованої рекреації та заповідної зони.

На сучасному етапі вивчення іхтіофауна НПП включає 26 видів, мешкання яких є підтвердженим. Подальша інвентаризація рибного населення, оцінка і моніторинг чисельності видів, безперечно будуть сприяти зменшенню «білих плям» у наших знаннях як взагалі про іхтіофауну Осколу – найбільшої притоки Сіверського Дінця, так і про її одну з найбільш унікальних ділянок, розташовану у межах НПП Дворічанський.

Подяки

Висловлюємо щирі подяки А.А.Атемасову, М.В.Баніку та О.В.Коршунову, без доброї волі та безпосередньої допомоги яких польові дослідження були б неможливими.

Список літератури

Гончаров Г.Л. Ихтиоценозы территорий природно-заповедного фонда бассейна Северского Донца: изученность и охрана // Біорізноманіття та роль тварин в екосистемах. VI Міжнародна наукова конференція: матеріали. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2011. – С. 62–64.

Демченко М.А. Гидрография Харьковской области // Материалы Харьковского отдела Географического общества. Выпуск VIII. Харьковская область. Природа и хозяйство. – Харьков: Изд-во Харьковского гос. ун-та, 1971. – С. 51–65.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). – Київ: Мінекобезпеки України, 1998. – 76с.

Куліш А.В. Структура і динаміка поселень карасів (*Carassius Jarocki*, 1822) водойм східної України. Автореферат дис... канд. біол. наук / 03.00.08 – зоологія. – Київ, 2013. – 26с.

- Куцоконь Ю., Квач Ю. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку // Біологічні Студії/Studia Biologica. – 2012. – Т.6, №2. – С. 199–220.
- Масловский А.Д. Состав рыбного населения р. Оскол // Ученые записки Харьковского государственного университета. Т.67. – Труды НИИ биологии и биологического факультета ХГУ им. А.М.Горького. – Харьков, 1956. – Т.23. – С. 259–268.
- Мовчан Ю.В. Риби України (таксономія, номенклатура, зауваження) // Збірник праць Зоологічного музею. – 2008–2009. – №40. – С. 47–86.
- Никольский Г.В. Структура вида и закономерности изменчивости рыб. – М.: Пищевая промышленность, 1980. – 184с.
- Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб (преимущественно пресноводных). – М.: Пищевая промышленность, 1966. – 376с.
- Перелік видів тварин, яких занесено до Червоного списку Харківської області. Рішення Харківської облради від 25.09.2001р. – Харків, 2001. – 7с.
- Проект створення Національного природного парку «Дворічанський» / Токарський В.А., Горелова Л.М., Атемасова Т.А., Сінна О.І. – Харків, 2009. – 86с. (рукопис).
- Тарасенко В.С. Географія Дворічанського району. Навчальний посібник. – Харків, 2002. – 101с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. І.Акімова. – Київ: Глобалконсалтинг, 2009. – 600с.
- Червона книга Харківської області. Тваринний світ / Гол. ред. В.А.Токарський. – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2013. – 472с.
- Шандиков Г.А., Гончаров Г.Л. Редкие виды рыб бассейна Северского Донца Северо-восточной Украины // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: біологія. – 2008. – Вип.8, №828. – С. 65–90.
- Шандиков Г.А. Кривохижа Д.В. К вопросу о видовом составе и некоторых особенностях биологии щиповок рода *Cobitis* (Teleostei: Cypriniformes: Cobitidae) в ихтиофауне верхнего и среднего течения Северского Донца Украины // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: біологія. – 2008. – Вип.8, №828. – С. 91–118.
- Kottelat M., Freyhof J. Handbook of European freshwater fishes. – Cornol: Publications Kottelat, 2007. – XIII. – 646p.
- Nelson J.S. Fishes of the world. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2006. – 622p.

Представлено: Р.О.Новіцький / Presented by: R.O.Novitsky
Рецензент: Д.А.Шабанов / Reviewer: D.A.Shabanov
Подано до редакції / Received: 14.01.2014